

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ ԲՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՀԱՅԱՅՔՆԵՐԸ¹

Հրչատառնում IV դարի սկզբներին՝ վաղ ֆեոդալիզմի առաջին շրջանում, շնչած օտար նվաճողների հաճախակի ասպատակումներին, պատերազմներին և ավերվածություններին նկատվում է արտադրողական ուժերի տատիճանական զարգացում, զգալի առաջադիմություն սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Տիրող դասակարգերի մոտ առաջանում են նյութական միջոցների զգալի կուտակումներ: Այդ մասին են վկայում մեծ չափերի հասնող շինարարական աշխատանքները, ճարտարապետական մոնումենտալ կառույցումները—մի աննախընթաց վերելք, որը իր շատ կողմերով շարունակվեց մինչև VII դարի վերջերը, որից հետո, անբարենպաստ բաղադրական պայմանների պատճառով, սկսվում է երկրի տնտեսական կյանքի վայրէջքը:

Հայաստանի տնտեսական ու բաղադրական կացությունը, կուտուրայի զարգացման պատմությունը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակ բաժանվում է երկու շրջանի. վերելքի շրջան՝ IV—VII դարեր, երբ տեղի էր ունենում հայկական կուլտուրայի աննախընթաց ծաղկումը, և վայրէջքի շրջան՝ VIII—IX դարեր, երբ հայկական կուլտուրան լարում էր իր անկումը:

Վաղ ֆեոդալիզմի առաջին շրջանում, հայկական կուլտուրայի վերելքի ու ծաղկման ժամանակ, նշանակալից դարձավ նաև բնագիտական մտքի առաջադիմությունը: Այդ փաստը պայմանավորված էր մի շարք սոցիալ-տնտեսական ու գաղափարական նախադրյալներով, առաջին հերթին նրանով, որ արտադրական ուժերի

¹ Սույն հոդվածը առաջին անգամ լույս է տեսել «Византийский Временник»-ի XII-րդ գրքում՝ 1957 թ.: Տպվում է հայերեն որոշ փոփոխություններով: Վ. Չ.:

վարդացման հետ կապված այնպիսի երևույթներ, ինչպես ոռոգման ցանցի ընդլայնումը, բազմաթիվ մոնումենտալ կառուցումները, չէին կարող շառաջագրել մաթեմատիկական, տեղագրական, աշխարհագրական և նման կարգի գիտելիքների պահանջը: Մյուս կողմից՝ հսկայական նշանակություն ունեւր այն, որ նոր ֆեոդալական հասարակության մեջ, նրա գոյության հաստատման շրջանում դեռ մեծ չափերով զգացվում էր հին հելլենիզմի ազդեցությունը կոլտուրայի և բնագիտական մտքի վարդացման բնագավառում:

Այդ շրջանում փիլիսոփայական միտքը չէր ամփոփված միայն և միայն քրիստոնեության պաշտպանության և նրա հիմնավորման՝ պատրիստիկայի շրջանակներով: Միաժամանակ տեղի էր ունենում հելլենիստական կոլտուրայի ժառանգության ուշագրավ դրոսեորումը նոր պայմաններում, դրա հետևանքով հայկական կոլտուրայի մեջ առաջանում է այն ուղղությունը, որը, մեր կարծիքով, ճիշտ կլինի սահմանել հայկական ուշ հելլենիզմ հասկացությամբ: Ընդգծենք, որ Հայաստանի կոլտուրան իր սոցիալ-դասակարգային պատկանելիությամբ վաղ ֆեոդալիզմի առաջին շրջանում (IV—VII դ. դ.) ուներ տարբեր ուղղություններ: Դրանցից հիմնականը և դիսավորը հանդիսանում էր հայկական քրիստոնեության ջատագովների կողմից առաջադրված կոլտուրան՝ տիրապետող հոգևոր շերտի կոլտուրան, և հայկական ուշ հելլենիզմի կոլտուրան՝ տիրապետող աշխարհիկ խավի կոլտուրան: Սակայն պետք է հիշատակել, որ ուշ հելլենիստական ուղղության ներկայացուցիչների մեջ իդիլ են այնպիսի գործիչներ, որոնք ձգտել են դեպի քրիստոնեական աշխարհը և հելլենիզմը որոշ չափով համատեղել են քրիստոնեության ջատագովության հետ: Եվ հակառակը քրիստոնեական ուղղության ներկայացուցիչների մեջ եղել են գործիչներ, որոնք ձգտել են դեպի հելլենական և հելլենիստական գաղափարների աշխարհը:

Մինչդեռ քրիստոնեության ներկայացուցիչներն զբաղված էին իրենց կրոնի հիմնավորմամբ, ինչպես և այդ կրոնին համապատասխան կոլտուրայի կերտմամբ, ուշ հելլենիզմի ուղղության ներկայացուցիչները ուսումնասիրում էին անտիկ աշխարհի հեղինակների գործերը, գիտությունների տարբեր բնագավառներում ընկալում էին հեթանոսների «զբան իմաստութեան», հետևում էին «իմաստուններից իմաստուն» Արիստոտելին և «աստվածային» Պլատոնին, թարգմանում էին և մեկնում հելլենական ու հելլենիստական գիտության և փիլիսոփայության ամենանշանակալից գործերը, հալ հետազոտական միտքն ուղղում էին դեպի աշխարհիկ

կշանքի իմացությունը, դեպի Հայ ժողովրդի պատմությունը, նրա նաեղծագործական անցյալը և ներկան։ Այս ուշ հիլլենիզմի ուղղության ներկայացուցիչները ավելցին նաև ինքնուրույն շատ ու շատ գործեր, որոնք չեն կորցրել իրենց հսկայական կուլտուր-պատմական նշանակությունը և մեր ժամանակների համար Շնորհիվ այդ ուղղության գործունեության, կատարվեց մի ամբողջ հեղաշրջում արվեստի ու գրականության, պատմագրության ու լեզվաբանության, հայրասանության ու փիլիսոփայության, աշխարհագրության ու տիեզերագիտության, մաթեմատիկայի ու բնագիտության բնադալառներում։

Այսպիսով, Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում սոցիալ-տնտեսական պայմանների ուղեցույցով տակ, ի դեմս հայկական կուլտուրայի ուշ հիլլենիզմի ուղղության, առաջացավ, սուր հետաքրքրություն դեպի բնության երևույթների ճանաչումը, առաջացավ, մասնավորապես, պահանջ բնագրիկելու ունակ բնությունը իր ամբողջության մեջ, պահանջ բնական երևույթների փիլիսոփայական բնոգնանրացման։

Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում բնագիտության ամենակարևորուն ներկայացուցիչը իրավամբ բնագումլած է համարել Անանիա Շիրակացուն։

Անանիա Շիրակացին հանդես է գալիս որպես մաթեմատիկոս, աստղագետ, աշխարհագրագետ, բոլոր այս բնագալառներում նա ձգտել է կատարել լայն տեսական բնոգնանրացումներ։ Սակայն նրան ամենից շատ կլանել է «համարողութեան արուեստը»։ «Յոյժ կարաւտեալ արուեստի համարողութեանն, խորհեցայ՝ եթէ ոչինչ յարմարի առանց թուոց՝ մայր կարծելով ամենայն իմաստից»²։

Պահվել է Անանիա Շիրակացու ինքնակենսագրությունը, որից պարզվում է, որ երիտասարդ Անանիան VII դարի առաջին կեսին, մաթեմատիկական և բնական գիտությունների ուսումնասիրության նպատակով, այցելում է Փոքր Ասիայի զանազան քաղաքները, բայց վերջ ի վերջո կանգ է առնում Տրապիզոնում՝ Տյուբիկոսի մոտ, որը էր «այր լի իմաստութեամբ և գիտակ հայերէն զրարութեան և լեզուի և երեկի թագաւորաց»³։ Անանիա Շիրակացու հայտարարությամբ, նրա ուսուցիչը՝ Տյուբիկոսը, եղել է մեծ գիտելիքների տեր մարդ, նրա ժամանակակիցները շատ բարձր են գնա-

2 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, հրատ. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1944, էջ 206։

3 Նույն տեղում, էջ 207։

հատել նրան և ամենքն էլ ձգտել են դեպի նա, նրա մոտ սովորել են բազմաթիվ երկրներից եկած երիտասարդ մարդիկ: Անանիան այդ դեպի ինքը ունեցած իր ուսուցչի վերաբերմունքի մասին գրում է. «Եւ սիրեաց զիս որպէս զորդի իւր և պարապեաց յիս յամենայն խորհրդոց իւրոց, մինչև նախանձեալ ընդ իս ամենայն աշակերտակցաց իմոց, որք ի դրանէն արքունի: Եւ արարեալ իմ առ նա ամս Ը, ուսայ լիով զարուեստ համարողութեան: Նաև դոյզն ինչ յայլոցն տեղեկացայ գիտութեանց և հմուտ եղէ գրոց բազմաց, որք և ոչ ի մերս են թարգմանեալ լեզուս. զի ամենայն կայր առ նմա՝ յայտնիք և գաղտնիք, արտաքինք, արուեստականք և պատմագիրք, բժշկականք, ժամանակագիրք, և զի՞ ևս մի մի անուանիցեմ, քանզի չիք ինչ գիրք, որ առ նմա ոչ գտանէր»⁴:

Այդպիսի երկար և լուրջ պատրաստությունից հետո Անանիան վերադառնում է հայրենիք. «ես տրուպս Հայաստանեաց ուսայ ի նմանէ զհզար արուեստս զայս, որ թագաւորաց է ցանկալի և բերի յաշխարհս մեր՝ առանց ուրուք լինելոյ ձեռնտու, միայն զանիւ իմոյ տնձինս, աւգնականութեամբ աղաթից սրբոյն Գրիգորի»⁵: Հայաստանում Անանիա Շիրակացին իրեն ամբողջապես նվիրում է գիտութեան և երիտասարդ մարդկանց ուսուցման գործին: Սակայն նա այս գործում չի ստանում աջակցություն, ավելի՛ն, նրան շրջապատող միջավայրը, այն ժամանակվա ուժեղ տիրակալներն սկսում են նրան հալածել, այնպես որ նա ստիպված է լինում թողնել Հայաստանը: Նրա ինքնակենսագրության մեջ կան դառն խոսքեր. «Թէպէտ և ոչ ոք եղև շնորհակալ և մեծարաւղ իմոյ աշխատութեան»: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Հասարակութեան հետադեմ շրջանների ներկայացուցիչները, հայ եկեղեցու «սուրբ հայրերը» չէին կարող հանդուրժել Անանիա Շիրակացու ուսմունքը բնության և տիեզերքի մասին, այն ուսմունքը, որը բազմաթիվ կողմերով հակադրվում էր տիրող մտայնությանը:

Մեր տրամադրության տակ կան Անանիա Շիրակացու բազմաթիվ աշխատությունները, որոնք վերաբերում են գերադանցապես մաթեմատիկային և տիեզերագիտությանը: Անանիայի այդ աշխատություններն ունեն մեզ համար կուլտուր-պատմական նշանակություն այն պատճառով, որ դրանք վկայում են բնագիտության, մաթեմատիկայի, աստղագիտության և աշխարհագրության այն բարձր

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 208:

մակարդակի մասին, որ ունի Հայաստանը VII դարի կեսերին։ Նիշա է, որ Անանիա Շիրակացու գիտական աշխատությունները իրենց վրա կրում են քրիստոնեական կրոնի ու մտածողության կնիքը, բայց և այնպես նրանք իրենց Հիմնական պոպուլյարիզացիայի մեջ պարզապես են բնական երևույթների ուսումնասիրության աշխարհին։

Նախ կանգ առնենք Անանիա Շիրակացու, այդ նշանավոր անձնավորության, ընդհանուր փիլիսոփայական հայացքների վրա։

Ասածու և բնության հարաբերության հարցը Անանիան լուծում է աստծու առաջնային և բնության երկրորդային լինելու օգտին։ Նրա մոտ ասացվում է այնպես, որ արտաքին աշխարհը, արտադրյալ թե արտադրիչ, սեալ է այնպես, ինչպես սեալ է արարիչ աստծու բնությունը։ Ըստ Շիրակացու՝ ամեն կարգի գոյի, երկնային թե երկրային, իմացության համար, որպես կալիկետային դրույթ ընդունվում է միտքը, մտածության այն աշխարհը, որը առաջադրում է բան (խոսք) կամ հասկացություն գոյի մասին։ Անանիան գտնում է, որ մտքի կողմից գոյի մասին առաջադրված բանը կամ հասկացությունը, նյութական կամ մարմնական էություն չէ։ Հետևաբար, միտքը պայմանավորում է իրենով ո՛չ նյութական հասկացությունը։ Ահա այդ ոչ նյութական հասկացությունից կամ էությունից սկիզբ է առնվում ամեն տեսակի իմացությունը գոյի մասին։ Այստեղից հետևում է, որ իմացության սկիզբը՝ դա ոչ նյութական էության իմացությունն է։ Այսպիսով, ըստ Շիրակացու, ոչ նյութական էությունը սկիզբն է ամեն տեսակի սեալ նյութական գոյի կամ էության իմացության։

Այնուհետև Անանիա Շիրակացին շարունակում է. այն, ինչ կազմում է նյութական գոյացության սկիզբը, նա պետք է որ լինի անսկիզբ գոյացություն, այլ կերպ ասած, շունենա սկիզբ իր գոյացության համար։ Եվ դա Շիրակացու համար ինքնին հասկանալի է, եթե աննյութական էությունը պայմանավորում է իրենով նյութականի գոյացությունը, ապա ինքը՝ աննյութական էությունը չի կարող պայմանավորված լինել մի որևիցե ուրիշ գոյացությամբ։ Դա նշանակում է, որ աննյութական գոյացությունը իր գոյացության պատճառն ունի իր իսկ մեջ, որ նա ինքնակա է, իսկ ինքնակա էությունը չի կարող ունենալ սկիզբ, նա անսկիզբ էություն է⁶։

Ուստի նյութական կեցության իմացությունը, ըստ Անանիա Շիրակացու, գեղեցիկ հանդում անսկիզբ աննյութական գոյացու-

⁶ Տես՝ Անանիա Շիրակացու Տիեզերագիտություն և Տոմար, Երևան, 1940, էջ 2—3։

թյան իմացության, այս վերջինը «անասաց և անճառելի մնաց»⁷։ սակայն դեռ չի նշանակում, թե աննյութական կեցությունը առհասարակ անճանաչելի է։ Անանիա Շիրակացին պնդում է, որ միտքը ի վիճակի է ճանաչելու աննյութական կեցությունը։ Դրա համար, դրո՞ւմ է Անանիա Շիրակացին, պահանջվում է անհրաժեշտ բնական հիմնավորում, պահանջվում են այնպիսի ելակետային տրամաբանական դրույթներ, որոնք կկարողանան հանգեցնել որոշակի դատողությունների, վերջին հաշվով, աննյութական էության իմացության։ Ահա թե ինչու Անանիան պնդում է, թե նրանք, ովքեր հակված են իմացության, բավարար բանական հիմքերի առկայության դեպքում, կարողանում են ճանաչել «անասացը և անճառելին», բացահայտել նրա էությունը։

Այսպիսով, աննյութական և անսկիզբ էությունը ճանաչելի է, իսկ աննյութական էության ճանաչումը, նշանակում է նրա գոյացության ընդունումը։ Ահա այդպիսի հիմնավորմամբ Անանիա Շիրակացին կարծում է, որ եթե գոյություն ունի աննյութական էություն, ապա նա գոյություն ունի ինքնակա, հանդիսանում է անարարյալ էություն, իսկ անարարյալը չի կարող ունենալ տարածականություն, նա չի կարող ունենալ տեղիք, քանի որ ինքն է հանդիսանում զետեղարան բոլոր գոյացությունների համար։ Անանար էությունը բոլոր գոյացությունների արարիչն է։ Եթե ասված է, շարունակում է Անանիան, որ արարիչը անարար էություն է, ապա հասկանալի է, որ այն բոլորը, ինչ որ առաջագեկ է, սկիզբ ունի անարար էության մեջ, որը բարձր է քան արարածները, քան նրանք, որոնք ունեն իրենց սկզբնավորումը։ Այդ բարձրյալը ամենակատարյալ աստված է, «և նա է սկիզբն և արարիչ երեւելաց և իմանալեաց»⁸։

Անանիա Շիրակացու մոտ աստծո և բնության հարաբերության հարցի սահմանումից միանգամայն որոշակի, պարզ և անհրկղիմի բխում է այն դրույթը, թե բնությունը թեպետ և արարյալ գոյացություն է, նա ռեալ նյութական է, ունի իր կոնկրետ որոշակի կեցությունը։ Սակայն այդ դեռ բավական չէ։ Անանիա Շիրակացու ուսմունքից երևան է գալիս նաև այն թեղը, որ ռեալ գոյացությամբ զգայական աշխարհը ենթակա է մարդու ճանաչողությանը, որ մարդը օժտված է այնպիսի հատկությամբ, որ կարողանում է ըն-

7 Նույն տեղում, էջ 3։

8 Նույն տեղում։

կալել օրչեկախով սեալ նշութական կեցությունը, բնկալել իրերի էությունը, նրանց հատկերը և փոխհարաբերությունները:

Բնության ճանաչողության հիմքում Անանիա Շիրակացին դրնում է հայտնի ուսմունքը աշխարհի շորս տարրերի մասին, մի ուսմունք, որ հայտնի էր հին ժամանակներից սկսած, ինչպես դասակարգելու էլազայում, մասնավորապես էմպեդոկլի մոտ, այնպես էլ Հայաստանում, Շիրակացուց շատ առաջ, Եղնիկի և Եղիշեի մոտ: Այդ տարրերն են՝ կրակն, օդը, ջուրը և հողը: Կրակի բնության տակ Անանիան հասկանում է ջերմություն և ցամաքություն, օդի բնության տակ հասկանում է ջերմություն և խոնավություն, ջրի բնության տակ հասկանում է խոնավություն և ցրտություն և, վերջապես, հողի բնության տակ բնորոշում է ցրտություն և ցամաքություն: Ըստ Շիրակացու՝ այդ չորս տարրերը կապվում են իրար հետ, կատարում են անցումներ մեկից մյուսին շնորհիվ այն ընդհանրության, որ կա նրանց միջև: Այսպես, կրակի և օդի միացման բնդհանրությունը հանգիստանում է ջերմությունը, օդինը և ջրինը՝ խոնավությունը, ջրինը և հողինը՝ ցրտությունը և, վերջապես, հողինը և կրակինը՝ ցամաքությունը⁹: Այդ միջանկյալ օղակների առկայության պայմաններում տեղի է ունենում տառերի փոխներդրածությունը և փոխադարձ կապը, դրանց միացումները և անցումները մեկից մյուսին: Աշխարհը ներկայացնում է իրենից ոչ այլ ինչ, քան այդ տարրերի, որոշ միավորումները կամ, ինչպես ասում է Անանիան, տարրեր, որոնք «ունեն խառնուածս միաբանութեան առ միմեանս հաղորդութեամբ»: Այդ տարրերի միացումներն են ոչ միայն աշխարհը վերցրած իր ամբողջության մեջ, այլև ամեն մի կոնկրետ իր, առարկա, կենդանի կամ բույս, մի խոսքով, ամեն ինչ և ողջ աշխարհը:

Անանիա Շիրակացին, որպես ուշ հելլենիզմի ուղղության փիլիսոփայության հետևորդ, դիտում է բնությունը իր ամբողջության մեջ: Շիրակացու դիտական միտքը, թեպետև անբավարար, շատ կողմերով սխալ, այնուամենայնիվ չէր կարող իր պատկերացումների մեջ բնությունը վերցրած ամբողջությամբ չճանգեցնել ինչ-որ շափով մտածողության դիալեկտիկական եղանակին, բնության դիալեկտիկական զարգացման ընկալմանը:

Այսպես, Անանիան, ելնելով աշխարհի չորս տարրերի կապերից և փոխներդրածությունից, հավաստիացնում է, որպես կեցության հիմնական օրենք, իրերի ու երեւոյթների մշտնջենական և

⁹ Նույն տեղում, էջ 4:

անընդհատ առաջացումն ու կործանումը: Անանիան բարձրացավ մինչև հակասությունների առկայության հասկացությունը բնության մեջ, հակասություններ, որոնք երևան են գալիս որպես նրա գոյության օրենքը: Անանիան գրում է. «իսկ արեգական առեալ հեղու ի ներքին զօտիսս և ի ձեռն մոլորականաց սփռեալ տարածանին ընդ երկիր օդով և լուսով: Զի օգն ունիցի զհեղութիւն և լոյսն զարեգակնային մասն հրոյն. և ի ձեռն այս երկոցունց նուրբ և անօսր տարեհրացս կենդանածնեալ լինի երկիր օգնականութեամբ ծովային ջրով բոյսք խստոց և պտուղք ծառոց. և շարժուն կենդանատեսակք շնչաւորք. և ամենայն սողուն և հետեալք, թռչուն և սեռականք, զազանք, անասունք, նուազութիւնք և աճմունք, ապականութիւնք մարմնոյ, լրմունք և պակասութիւնք ուղղոց անասնոց և մարդկան, նոյնպէս արեանց և շնչոց առ ի լինելութիւն և ապականութիւն. զի լինելութիւնն իցէ սկիզբն ապականութեան, և ապականութեան զարձեալ անդրէն իցէ սկիզբն լինելութեան: Զի այսմ անվնաս հակառակութէն է՝ աշխարհ առցէ զտեղութիւն»¹⁰: Այստեղ պետք է ընդգծել Անանիայի երկու դրույթները: Առաջին. բնությունը իր բոլոր մասերով դիտվում է նրա կողմից որպես մեկ ամբողջություն, բայց իր ներքին հակասությունների մեջ: Երկրորդ. աշխարհի շրջա տարրերի փոխներգործությունից, փոխադարձ կապերից և հարաբերություններից առաջանում է բնության զարգացման, նրա իրերի և երևույթների առաջացման ու կործանման պրոցեսը: Այդ գաղափարները Անանիա Շիրակացու աշխարհայեցողության մեջ խոստում են, անշուշտ, նրա մտածողության դիալեկտիկական բնույթի, բնության երևույթների դիալեկտիկական բնկալման մասին:

Բնության՝ աշխարհի գգայական իրերի իմացությունը տեղի է ունենում, ըստ Անանիա Շիրակացու, զգայարանների և բանականության միջոցով. «Զի էն՝ որք ի տեսողութեան աչաց էն, և էն՝ որք յմանալեաց քննութեան»¹¹:

Անանիան հաճախ է մատնանշում, որ ստույգ ճանաչողությունը ստացվում է մարդու զգայության միջոցով: Սակայն այդ դեռ չի նշանակում, թե զգայությունը, ըստ Անանիայի, միակ միջոցն է ճանաչողության համար: Ավելին, ինքը զգայությունը, լինելով իմացության ամենից վստահելի տեսակը, Շիրակացու հասկացողությամբ միշտ չէ, որ տալիս է իրերի ճիշտ պատկերացումը, միշտ

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 31:

¹¹ Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 318:

չէ, որ ճիշտ և մինչև վերջ արտացոլում է զգալին «Յորժամ հանազիրն բոլորակ,— դրում է Անանիան,— և չեքեի թէ ուստի իցէ սկսեալ. և կարծիցէ թէ անսկիզբն է»¹²։ Այս խոսքերից երևում է, որ այն դեպքում, երբ զգայական ընկալումներն ի վիճակի չեն բավարարելու ձգտումը մարդու կողմից ճանաչելու ուստի կեցութեան երևութիւնները, ապա երևան է զալիս մարդու բանական իմացութեանը, որպէս ավելի բարձր ճանաչողութեան ձև։ Այս կապակցութեամբ հետաքրքիր է Անանիա Շիրակացու փորձերը բացատրելու, թէ ինչո՞ւ հետաժող տարածութեան վրա ծավալով ավելի մեծ մարմինները մեղ թվում են փոքր, թէ ինչո՞ւ լույսը, որքան հեռու մեղանից, մեղ թվում է այնքան թույլ իր պայծառութեամբ¹³։ Ստույգ և ճշգրիտ իմացութեանը, ըստ Անանիա Շիրակացու ուսմունքի, կարող է կատարելալ լինել միայն այն ժամանակ, երբ միաժամանակ գործում են ընկալման և՛ զգայական, և՛ բանական ձևերը, երբ այդ երկուսը ի վիճակի են լրացնելու մեկը մյուսին։

Անանիա Շիրակացին նշում է նաև այն հանգամանքը, որ ընկալման պրոցեսը անմիջականորեն կախման մեջ է ընկալման ենթակա առարկայի կացութեանից։ Այսպես, Անանիան բերում է հետևյալ օրինակը. «Բայց մեր որ յառաջ հուրն տեսանիմք և ապա զորոտումն լսեմք, այս է պատճառն, զի թէպէտ և յամպոյն զոչք ելանէ ձայնն և հուրն, այլ մեղ հուրն առաջոյ երեի, վասն զի ակն երազ է քան զունկն, և ակն փոյթ կար է տեսանել ի հեռին զհուրն յորժամ յամպոյն ելանէ։ Իսկ զձայնն ունկն ոչ կարէ լսել ի հեռին, մինչև ոչ ի մօտ հասանէ»¹⁴։ Պետք է նշել և դա հետաքրքիր է հասկանալու համար բնագիտական մտքի զարգացման աստիճանը այն ժամանակվա Հայաստանում, որ Անանիա Շիրակացին, հավանաբար, գիտեր, որ լույսն ունի ավելի մեծ արագութիւն, քան ձայնը։ Սակայն մեղ համար հիմա ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, որ Անանիա Շիրակացին ընդգծում է մեր զգայական օրգանների կախումը արտաքին առարկաներից, ընդգծում է զգայական առարկայի առաջնային, իսկ զգայութիւնը երկրորդային լինելը, նախ՝ առարկան, արտաքին օբյեկտիվ ունակականութիւնը, որից հետո միայն նրա արտացոլումը մարդու զգայութեան մեջ։

Եթէ Անանիա Շիրակացին բնութեան և մտածողութեան հարաբերութեան հարցում կողմնորոշվում է այն տեսակետով, որ բնու-

¹² Անանիա Շիրակացու Տիեզերագիտութիւնը, էջ 5։

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56—57։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 36—37։

թյունը առաջնային է, իսկ մտածողությունը երկրորդային, եթե նա արտաքին բնությունը, իրերի աշխարհն ընդունում է որպես իմացության աղբյուր, ապա, հասկանալի է, որ իմացության հասանելիության համար նա պետք է սկսեր արտաքին բնությունը հետազոտել, իմացության բուն իսկ առարկայից: Ահա թե ինչու Անանիան հսկայական նշանակութուն է տալիս փորձին, բնական երևույթների դիտողությանը: Անգամ խոսելով երկնային լուսատուների շարժման մասին, Անանիան գտնում է, որ դրանց ուսումնասիրության հետևանքով կարելի է փորձի ու դիտողության հիման վրա ձեռք բերել բազում կարևոր և օգտակար գիտելիքներ գործնական կյանքի համար¹⁵: Այստեղից կարելի է հզրակացնել, որ Անանիան իր բնագիտական հայացքներում հենվում է նախ և առաջ փորձի ու դիտողության վրա, որ նա այդ ճանապարհով բացահայտում է օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող իրերի հատկությունները:

Սակայն այստեղ իսկ հարկավոր է անել որոշ վերապահումներ, այն, որ Անանիա Շիրակացու իմացաբանության համար կարևոր նշանակություն ունեն ինչպես հեթանոս (անտիկ) մտածողների ուսմունքները, այնպես էլ եկեղեցու դրույթները, եկեղեցու և նրա սուրբ հայրերի ուսմունքները: Այդ է պատճառը, որ Անանիան որոշ դեպքերում բացատրելով փորձը, հղում է իր ընթերցողին դեպի եկեղեցու այս կամ այն դրույթները: Այսպես, օրինակ, ապացուցելով, որ երկիրը «ի միջոց կառուցեալ կայ և օդ շուրջ զնովաւ, և երկին պատ առեալ զամենայնիւ», նա գրում է. «զարձեալ եթէ առցէ ոք աման խեցեղէն, և արկցէ անդր ջուր, ձէթ և աւազ, ահա յայտնի երևեցաւ: Աւազն կալաւ զնորքին կողմն ամանոյն, և ձէթն զվերինն, իսկ ջուրն հարկատրեայ ի միջոցին կառացաւ, և մարմին ամանոյն պատ առեալ զամենայնիւ: Իսկ եթէ տարերքս այսպիսիք ունին նմանութիւն ցուցական արարածոցս, որ՝ շափ ևս առաւել արարիչն ամենայնի կամի, զի արարածքս այսպէս յօրինեալ կազմեսցին բնական բերմամբք»¹⁶:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Անանիա Շիրակացու տեսակետները ձևավորվել են քրիստոնեական թեոլոգիայի խիստ ազդեցության տակ, որ նրա համար որոշ հեղինակություն են ինչպես սուրբ գիրքը, այնպես և քրիստոնեական եկեղեցու ջատագովների առաջնած դրականությունը, այսուամենայնիվ նրա անաչառ և

¹⁵ Տես՝ նույն տեղում, էջ 42, նաև էջ 50:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 10—11:

զգաստ վերաբերմունքը դեպի իր ուսումնասիրության օբյեկտը, բնության իրերը և երևույթները, ինչպես և նրա պիտական հետաքրքրության առարկան, ընդհանուր առմամբ, պայմանավորեցին նրա ելքը քրիստոնեական դոգմատիկայի շրջանակներից, նրա հայացքների ուղղումը դեպի անտիկ հեղինակների բնավիտական միտքը:

Միայն նա, ով կրում էր իր մեջ համարձակություն և արիություն, կարող էր VII դարում, քրիստոնեական դադափարախոսության անբաժան տիրապետության պայմաններում, առաջագրել հետևյալ թեզը. «Յադագս աշխարհադրութեանց յաստուածային գիրս ոչ ուրեք դասանմք ոճով ասացեալ, այլ դոյզն ինչ դուն ուրեք», և այն դժուարահաս և տաժանելի Արդ վասն զի անհասք զոցսս եղեալ, մեք հարկաւորիմք յարտաբինս ձեռնարկել, որք զաշխարհադրութիւնս յարմարիցին ի ճանապարհորդութենէ և ի նաւարկութենէ և ստուգեցին յերկրաչափութենէ: Եւ ինքն երկրաչափութիւնն գտաւ յաստեղարաշխութենէ»¹⁷:

17 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 336: Այստեղ նշենք, որ հայկական «Աշխարհադրությունը» մենք դիտում ենք որպես Ան. Շիրակացու գործ և գտնում ենք, որ երկար վեճը այն մասին, թե «Աշխարհադրությունը» պատկանում է Մովսես Խորենացու¹⁸, թե՝ Անանիա Շիրակացու գրչին¹⁹, պետք է համարել լուծված վերջինիս օգտին Ակադ. Հ. Մանանդյանի հակառակ տեսակետը (տե՛ս նրա «Когда и кем была составлена армянская «География», «Византийский Временник», т. I, 1947, «Խորենացու առեղծվածի լուծումը», Երևան, 1934), որը համոզիչ չէր սկզբից եկի, վերջնականապես միտվեց այն նոր տվյալներով, որոնք վերջին տարիներին գիտական շրջանառության մեջ գրվեցին նրա հակառակորդների կողմից (Աշ. Արաբամյան և ուրիշներ): Ցավով պիտի հիշատակել, որ Ն. Պիգուլևսկայան միանգամայն ճիշտ նշելով Մերձավոր Արևելքում տիեզերագիտության մեջ երկու տեսակետների առկայությունը, երբ «մեկ հոսանքը ներկայացնում էր գիտական տրագիդիան, որը ելնում էր անտիկ գիտությունից, իսկ մյուսը կախված էր «քրիստոնեական տեղագրություն» հեղինակից» (И. В. Пигулевская, Византия на путях в Индию, М.—Л., 1951, էջ 157) հայկական «Աշխարհադրություն» և «Տիեզերագիտություն» հեղինակների խնդրում հետևում է այն սխալ տեսությունը, որը առաջադրված է Հ. Մանանդյանի կողմից, ըստ որի իբր թե զոյություն ունի սկզբունքային տարբերություն Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտության» և Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհադրության» միջև: Շիրակացու բնագիտական հայացքների մեր շարագրությունից երևում է, որ Ն. Պիգուլևսկայի կոնցեպցիան տիեզերագիտության տեսության երկու ուղղությունների մասին, կառուցված հայագիտության վերաբերյալ Անանիա Շիրակացու ուսմունքի գնահատման խնդրում Հ. Մանանդյանի տեսության հիման վրա, պետք է վերանայվի:

Այս խոսքերից երևում է, որ Անանիա Շիրակացին չէր բավարարվում տիեզերքի բիրտական պատկերացումից, որ նրա համար, անպայման, ճշմարտությունը ավելի կարևոր էր, քան եկեղեցու դոգմատիկան, որ նա ճշմարտությունը տեսնում էր ավելի շատ աշխարհագրության և երկրաչափության մեջ, քան թե սուրբ գրքում: Շիրակացուց բերենք ևս նրա մեկ արտահայտությունը. «Եւ ոչ միայն զայրեցեալ գաւտեաւն ասին զՈվկիանոս, այլ եւ զամենայն նրկրաւ շուրջ գոլ, զոր եւ Կոստանդիանոս Անտիոքացի ի քրիստոնեական տեղագրութեան ասէ յաղագս տապանակին անցանելով յարեւելս երկրէն առ մեղ ի մեջս կոյս: Բայց Պտղոմէոս, որոյ արք բաղմաշրջութեամբ զամենայն չափեցին, ոչ ասին շուրջ լինել, այլ ի մի կողմանէ յանգեան հիւսիւսոյ յարեւմտից... եւ ճշմարիտ է»¹⁸: Այս իսկ առումով Անանիան շարունակում է. «Քանզի ղյունականաւն եւ զկասբականաւն մերոց իսկ արանց պատահեաց շուրջ անցանել, յորմ է վարկանիմք եւ Հնդկականն նոյնպէս լինել, և ոչ որպէս ոմանք ասացին՝ Ովկիանոսի պարունակել զամենայն. այլ հաւանեալ մեր Պտղոմեայ պատմութեանն, որոյ արք զայրեալ գաւտեաւն անցին ի հարաւակոյս և զագգն զայնոսիկ ճշդիլ գրեցին և սահման հարակաց նոցա չափեալ յԱկիւսիմբեայ մինչև ի Լուսնի լեառն, և անդր ևս՝ յանձանոթ երկիր»¹⁹: Միանգամայն պարզ է, որ այստեղ Շիրակացին բացասում է քրիստոնեական եկեղեցու ուսմունքը, հակադրում է նրան «հեթանոս» Պտղոմեոսի կարծիքը և պաշտպանում այս վերջինը: Պարզ է և այն, որ Շիրակացին բացասում է եկեղեցու վերը բերված տեսակետը միայն նրա համար, որ նա ունի դոգմատիկական բնույթ և, հակառակը, պաշտպանում է Պտղոմեոսի թեզը միայն նրա համար, որ նա պայմանավորված է «երկրի մակերեսի չափումներով շատ տարիների ընթացքում», «երկրի վրա ապրող ժողովուրդների ճշգրիտ նկարագրությամբ»: Այսպիսով, կարելի է պնդել, որ Անանիա Շիրակացու համար ճշմարտությունը, որը հաստատված է փորձի և դիտողության հիման վրա, բարձր է, քան եկեղեցու ուսմունքը:

Սակայն Անանիան այս խնդրում միշտ չէ, որ հետևողական է: Նրա մոտ երևան են գալիս նաև հակասություններ և անհամատեղելի հասկացություններ, համատեղելի դարձնելու անհաջող փորձեր: Այդ տեղեկանքը հանդես է գալիս, մասնավորապես, Շիրակացու

¹⁸ Անանիա Շիրակացու Մատենագիտությունը, էջ 338:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 339:

վերաբերմունքի մեջ դեպի անտիկ մտածողները, ավելի ճիշտ ասած, նրա այն հասկացությունն է, որ անտիկ մտածողները, համաձայն նրանց հայացքների «ճշմարտացիության», բաժանվում են երկու լագերի, ինչպես ինքն է ասում՝ «բարի» և «չար» փիլիսոփաների։ Որպես շախմատի աչպիսի բաժանման, Շիրակացին առաջադրում է այս կամ այն մտածողի կողմից միաստվածության դադարը «անեղ և ամենակատար» ընդունելը կամ բացասելը։ «Բարի» փիլիսոփաները ոչ միայն ընդունում են աչպիսի աստծուն, այլև նրան համարում են «ամենայն եղելոց» երևելաց, և իմանալիաց» պատճառը²⁰։ Իսկ «չար» փիլիսոփաները, դրանք այն «հեթանոս» մտածողներն են, որոնք չեն ճանաչում աստծուն և ամենայն դոջի պատճառը համարում են նյութը։ Այստեղից հետևվում է, որ այս հարցում Շիրակացու համար բարձրագույն ճշմարտությունը աստված՝ արարիչ ամենայն դոջի թեղի ընդունումն է։ Անանիա Շիրակացու հակասական մտածողությունը շատ պարզ երևում է նրա հետևյալ դատողությունից. «Իսկ միջոց աշխարհի քնակութեան մարդկան Պտղոմէոս զերջանիկն Արարիա ասէ, բայց ես ոչ հաւատամ, քանզի զերջանիկն Արարիա աւետարանն ծաղս երկրի կոչէ, ուստի եկն զշխոյն հարաւոյ։ Բայց մեզ լսի, որ մի շափ հեռակացութիւն ունի ի ծալքիցն և չեղերացն, և այն է նրուաղէմ, որում աստուածային դիրք վկայեն, թէպէտ և ըստ չափոցն Պրտղոմեայ երկայնատարած է յարեւելս կոչս։ Այլ զերկու շափս ի մի զնելով նկարագրեսցուք»²¹։ Ստացվում է այնպես, որ Շիրակացին առարկում է Պտղոմեոսի սիստեմի դեմ միայն նրա համար, որ կամենում է պաշտպանել եկեղեցու ուսմունքը՝ նրուաղեմը հանդիսանում է երկրի կենտրոնը։

Այսպիսով, Շիրակացին առաջադրում է այնպիսի դրույթներ, որոնք բազասում են եկեղեցու ուսմունքը և հաստատում անտիկ իմաստության ճշմարտությունը, միաժամանակ առաջադրում է այնպիսի դրույթներ, որոնք բացասում են անտիկ իմաստությունը և հաստատում եկեղեցու ճշմարտացիությունը։ Շիրակացին ժխտում է անտիկ մտածողների այս կամ այն թեզերը, բայց միաժամանակ նա ընկալում է այն, իր կարծիքով, զրականը, որ կա այդ մտածողների ուսմունքներում։ Անանիան ժխտում է եկեղեցու ուսմունքից այս կամ այն թեզերը, բայց միաժամանակ նա ընկալում է այն, իր կարծիքով, զրականը, որ կա այդ քրիստոնեական եկեղեցու ուսմունքում։ Հետևաբար, Անանիան ընկալում է ոչ թե նրա համար,

²⁰ Անանիա Շիրակացու Տիեզերագիտություն, էջ 1—2։

²¹ Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 340։

որ ընկալածը եկեղեցու ուսմունքն է, արտահայտում է նրա տե-
սակետների սխտեմը, այլ նրա համար, որ, իր կարծիքով, ճշմա-
րիտ է: Այսպիսով, շնայած իր հակասություններին, Շիրակացին
իր գիտական հետաքրքրության շրջանակներում փորձում է ոչ թե
դոգմատիկորեն, այլ քննադատաբար մոտենալ իրականության
խմացության գործին:

Անանիա Շիրակացին մարտնչում է քաղղեացիների կեղծ ուս-
մունքի դեմ, նրանց կողմից մարդկանց բախտը և դեպքերը երկնա-
յին լուսատուների շարժմամբ գուշակելու դեմ, ընդդեմ առհասա-
րակ նրանց աստղաբաշխությանը, պայքարում է ընդդեմ սնտրիա-
պաշտության, ֆատալիզմի, հանուն տիեզերքի, երկրի և լուսատու-
ների ճիշտ պատկերացման:

Շիրակացին նշում է, որ փիլիսոփայությունը և գիտությունը,
հատկապես աստղագիտությունը ծնունդ են առել քաղղեացիների
մոտ, այնուհետև զարգացել են, սկզբում եգիպտացիների և ապա
հույների մոտ: Սակայն Շիրակացին գտնում է, որ քաղղեացիները,
եգիպտացիները և հույները այդպես էլ չեն կարողացել թափանցել
երկնային լուսատուների գաղտնիքների մեջ, որի պատճառով
նրանք այդ լուսատուներին վերագրում էին արտադրիչի բնություն,
երկրպագում էին նրանց որպես աստվածների: Ահա այդ իսկ եր-
կնային լուսատուների աստվածացումն էր, որ հանդիսացավ քաղղե-
ացիների համար, ըստ Անանիա Շիրակացու, աստղագուշակության
սկզբունքը: Ահա այդ աստվածներն են, որ քաղղեացիների պատ-
կերացմամբ պայմանավորում են այն բոլորը, ինչ տեղի է ունե-
նում երկրի վրա, ընդհուպ մինչև մարդկանց ծնունդն ու մահը,
նրանց երջանկությունն ու դժբախտությունը, պայմանավորում են
անդամ նրանց արարմունքները:

Այդ ֆատալիզմի դեմ է, որ հանդես է գալիս Անանիա Շիրա-
կացին:

Անանիա Շիրակացին ժխտում է քաղղեացիների ուսմունքը
նրանով, որ, առաջին՝ բացահայտում է նրանց դատողության մեջ
անհետևողականությունն ու հակասություններ և, երկրորդ՝ ցույց է
տալիս այդ ուսմունքի անբնական և իրականության շհամապատաս-
խանող հասկացությունները: Այսպես, քաղղեական աստղագու-
շակները պնդում էին, որ մարդու բախտը սահմանվում է այն
աստղով, որի տակ նա ծնվել է: Այսպիսով, ստացվում է, որ մար-
դու բախտը նախօրոք կարելի է գուշակել ըստ աստղերի: Անանիա
Շիրակացին, առարկելով դրան, գտնում է, որ մարդու ծնունդը մի
ակնթարթում չէ, որ տեղի է ունենում, այլ որոշ տևողություն ունե-

ցող պրոցես է, ուրեմն և տնհնար է որոշել, թե ինչ աստղի տակ է ծնվում մարդը: Քաղղեական աստղագիտականները պնդում էին, որ մարդկանց վարմունքների մեջ բարին և չարը նախասահմանված են այս կամ այն աստղով: Կրան տառարկում է Անանիա Շիրակացին: Նա գտնում է, որ «թէ արգարե, որպէս ասեն, աստեղք իցեն պատճառք չարեաց՝ առ այն որ արարն զնոսա ընթանան պտտճառք չարութեան նոցա. զի թէ ի բնէ չարք իցեն՝ լոյժ չար է արարիչն որ արարն զնոսա»²²: Հետեւաբար, համաձայն քաղղեացիների ուսմունքի, աստղերը իրր թե օժտված են կամբով և բանականությամբ, հանդիսանում են մի որոշ տեսակի կենդանի էակներ, այդ պատճառով էլ նրանք կարող են կատարել բարիք կամ չարիք: Մինչդեռ, տառարկում է Անանիա Շիրակացին, երկնային լուսատուները անշնչավոր էակներ են, նրանք չունեն ոչ կամք, ոչ բանականության հատկություններ, որոնք բնորոշ են միայն մարդուն: Եվ եթե մարդը գրում է Շիրակացին, չունենար այդ հատկությունները, ապա այն ժամանակ մարդու համար ավելորդ կլինեին այն օրենքները, որոնք գտնում են «սահման և պատուիրան, զոր ինչ արժան է գործին և զոր ինչ ոչ»²³: Շարունակելով իր խորհրդածությունները, Անանիա Շիրակացին գրում է, որ եթե մարդու գործողությունները նախասահմանված լինեին և գոյություն չունենար բարու և չարի միջև ընտրության ազատությունը, ապա այն ժամանակ ինչի՞ համար են դատավորները, որոնք հատկանշում են նրանց, ովքեր կատարում են բարիք և պատժում են նրանց, ովքեր կատարում են չարիք: Զէ՛ որ, ըստ աստղագիտականների, գողերի շարագործությունները բնածին են, դրանք նախօրոք երկնային լուսատուների կողմից սահմանված են: Եվ մյուս կողմից՝ ինչի՞ համար են արվեստի վարպետների ջանքերը, աշխատավորների աշխատանքը, վաճառականների ձգտումը շահույթի, եթե, ըստ աստղագիտականների կկատարվի միայն այն, ինչ նախասահմանված է, և ոչ որ չի կարող փոխել այն, ինչ նախասահմանված է վերուստ:

Անանիա Շիրակացու պայքարը քաղղեական աստղագիտականության ու ֆատալիզմի դեմ և այդ հողի վրա նրա պայքարը սնտրիապաշտության, հրաշագործության և կախարդության դեմ՝ հանդիսանում էր, անշուշտ, պրոգրեսիվ երևույթ: Այդ պայքարը վկայում էր նրա ձգտումը ճիշտ բնկալիչու բնության երևույթները, նրա

²² Անանիա Շիրակացու Տիեզերագիտությունը, էջ 27:

²³ Նույն տեղում, էջ 28:

մոտ, անկասկած, կան շատ դրույթներ հար և նման քրիստոնեական թեոլոգիային, կամ երկվություն և հակասություններ, բայց, չնայած այդ բոլորին, նրա ուսմունքում միշտ իրերի օբյեկտիվ ռեալ հասկացությունը դրված է առաջին պլանում:

Այդ տեսակետից շատ բնորոշ է Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտությունը, որի հիմնական գծերը, կապված նրա աշխարհայեցողության հետ, մենք կփորձենք շարադրել:

Նախ հիշենք այն դրությունը, որ ուներ այդ գիտությունը Անանիա Շիրակացու ժամանակաշրջանում:

Արիստոտելի, Հիպարքոսի, Պտղոմեոսի տիեզերագիտությունը ժխտված էր տիրապետող քրիստոնեական եկեղեցու կողմից, չէ՞ որ այդ տիեզերագիտությունը հակասում էր եկեղեցու ուսմունքին, պայթեցնում էր սուրբ գրքի հիմքերը: Եկեղեցին ժխտում էր անտիկ տիեզերագիտության ամենակարևոր հայտնագործությունը՝ երկրի գնդաձևության մասին տեսությունը: Դրա հետ կապված, եկեղեցին ժխտում էր նաև հակոտնյա՝ երկրագնդի հակադիր կողմներում բնակչության գոյության թեզը: Եկեղեցին ընդդեմ հին տիեզերագիտության առաջադրեց իր նոր պատկերացումը տիեզերքի մասին, հար ու նման քրիստոնեական հավատի: Դա արտահայտվեց «Քրիստոնեական տեղագրության» մեջ, որի հեղինակն էր Կոզմա Հինդիկոպլեստը²⁴ եկեղեցու ջատագովը, որը ապրել է VI դարի առաջին կեսին: Ահա այդ «Քրիստոնեական տեղագրությունն» էր, որ արտահայտում էր եկեղեցու ուսմունքը տիեզերագիտության մասին և որի ինչպես հունական օրիգինալ տեքստը, այնպես էլ նրա թարգմանությունները զանազան լեզուներով Կոզմայի ու նրա համախոհների ջանքերով Ալեքսանդրիայից լայնորեն տարածվեցին բոլոր քրիստոնեական երկրներում:

Ըստ Կոզմայի՝ քրիստոնեական տիեզերագիտությունը իր ճշմարտացիությունն ապացուցելու կարիքը չունի, նրա իսկությունը հաստատելու համար բավական է միայն «սուրբ գրքի վկայություն»: Այս վերջինը հանդիսանում է միաժամանակ այն հիմքը, որով ժխտվում էր Պտղոմեոսի «հեթանոսական» գիտությունը, նրա ուսմունքը երկրի գնդաձևության մասին, դրանից բխած իր բոլոր դրույթներով: Կոզման, ժխտելով երկրի գնդաձևության մասին տեսությունը, ժխտում էր հակոտնյա բնակչության գոյությունը համապատասխան քրիստոնեական եկեղեցու ուսմունքին:

²⁴ Χριστιανική Τοπογραφία Παπύς Κόσμου.

Կողման պնդում էր, որ երկիրն ուղղանկյունաձև է ու գտնվում է ծովերի մեջև, պնդում էր որ այդ ծովերի ջրերից հեռու կան նոր երկրներ, բայց առանց բնակչության՝ Այնուհետև, ըստ Կողմայի, այդ առփակ երկրի վրա, որը պահվում է որոշ հենարաններով, բարձրանում է երկրակամարը, որը իր հերթին նորից պահվում է նեցուկների վրա՝ Արեգակը, լուսինը և աստղերը, որոնք անվերջ փոքր մարմիններ են, համեմատած երկրի հետ, շարժվում են վերջինիս շուրջը, որը անշարժ է, և որը կազմում է տիեզերքի կենտրոնը։ Եվ որովհետև մարդը հանդիսանում է աստվածային ստեղծագործության նպատակը, ուստի երկիրը, ինչպես և երկնային լուսատուներն ստեղծված են մարդուն ծառայելու համար։ Եթե տիեզերքի ամենացածր մասում բնակվում է մարդը, ապա նրա ամենավերին մասում՝ երկնակամարի վրա, բնակվում է աստվածը, որի կամքը կառավարում է երկնային լուսատուների շարժումները։

Արևելքում, վաղ ֆեոդալիզմի կազմավորման շրջանում, գոյություն ունեւ տիեզերագիտության մի այլ տեսություն էա, որը իր հիմքում ունեւ հելլենիստական շրջանի պատկերացումները։ Այս ուշ հելլենիզմի հիմքը հասարակության այն բարձր դարդացած միջավայրն էր, որը շատ հեռու էր կանգնած նոր կրոնի՝ քրիստոնեության ֆանատիզմից և չէր խորշում հելլենական ու հելլենիստական գիտությունից և փիլիսոփայությունից։ Ե՛վ քրիստոնեական ուղղափառությունը, և՛ ուշ հելլենիզմն ընդունում էին գեոցենտրիզմի տեսությունը, սակայն երկրի ձևի խնդրում այդ երկու ուղղությունների միջև կային խորը տարբերություններ։ Ուշ հելլենիզմի ներկայացուցիչներն ընդունում էին երկրի գնդաձևությունը, իսկ քրիստոնեական ուղղափառության ներկայացուցիչները երկիրը պատկերացնում էին որպես բառանկյունաձև հարթություն։ Այստեղից և տարբեր վերաբերմունքների առաջացումը դեպի Պտղոմեոսի տիեզերագիտությունը՝ բացասական վերաբերմունքը քրիստոնեական ուղղափառության կողմից, նման Կողմային և ուրիշների, և դրական վերաբերմունքը ուշ հելլենիզմի ուղղության ներկայացուցիչների կողմից, նման Ալեքսանդրյան շրջանի գործիչներից Հովհան Փիլոպոնին և ավելի ուշ՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Փոթին։

Հովհան Փիլոպոնը՝ «Աշխարհի արարչության մասին» գրքի հեղինակը, որը ժամանակակից էր Կողմային, ելնում էր Պտղոմեոսի ուսմունքից, միաժամանակ նա աշխատում էր իր դատողությունների մեջ չհակասել գիրք ծննդոցին։ Նման գիրք բռնեց և Փոթը, որը դուրս եկավ Կողմայի «Քրիստոնեական տեղագրության» դեմ

և պնդեց երկնի և երկրի գնդաձևության մասին, այդ հարցում կողմնակից հանգիստանալով անտիկ գիտության և փիլիսոփայության տրագիցիաներին: Նշենք, որ Արևմուտքում ևս ֆեոդալիզմի զարգացման շրջանում քրիստոնեական եկեղեցու տիեզերական տեսությունը ենթարկվեց որոշակի փոփոխության: Գործնական կյանքի աճող պահանջները հանգեցրին այն բանին, որ անտիկ մտածողներից փոխառությունը դարձավ անհրաժեշտ: Եկեղեցին վերցրեց այն, ինչը չէր հակասում իր դավանանքին և այն, ինչը կարելի էր հարմարեցնել իր տեսությանը, մասնավորապես, փոխառնվեց Արիստոտելի և Պտղոմեոսի գեոցենտրիզմը, հարմարեցվելով եկեղեցու պահանջներին:

Հայաստանում ուշ հելլենիզմի ուղղության տիեզերագիտությունը ներկայացված է Անանիա Շիրակացու տեսությամբ: Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտության և տեղագրության մեջ, որտեղ արտացոլվել են Արիստոտել-Պտղոմեոսի հիմնական դրույթները, ժխտվում է Կոլմայի տեսությունը, միաժամանակ որոշ տուրք է տրվում եկեղեցու ուսմունքին:

Անանիա Շիրակացին բացասում է այն դրույթը, թե «զծով է... պատ առեալ ղերկրաւ, և ի միջի ծովու է երկիր որպէս կղզի մի. և ջուր և վերայ օդոյ և ի կողման է»²⁵: Նա գտնում է, որ երկիրը շրջապատող այդպիսի անծայր և անկենդան ծով չի կարող գոյություն ունենալ, քանի որ այդ դեպքում Արեգակը չէր կարող կատարել իր ելքը և մուտքը: Իրողությունն այն է, գրում է Անանիան, որ ծովերը՝ դրանք այն հսկայական ջրային ավազաններն են, որոնք գտնվում են երկրի վրա, սահմանափակված և ներկալված, որոնց վրայով մարդիկ կարող են ճանապարհորդել, որոնց մեջ բաղմանում են ձկներ և բազմաթիվ ուրիշ կենդանի էակներ: Անանիա Շիրակացին իր կողմից ժխտելով այն պատկերացումը, թե երկիրը իբր ամեն կողմից շրջապատված է ծովով, վերագրում է «չար փիլիսոփաներին», «խեղազար հեթանոսներին», մինչդեռ այդ շարադրված տեսակետները, ինչպես հայտնի է, Կոլմայինն են, այլ կերպ ասած՝ քրիստոնեական եկեղեցու ուսմունքն է: Ստացվում է այնպես, որ Անանիա Շիրակացին այստեղ ժխտում է ոչ այլ ինչ, եթե ոչ, եկեղեցու տիեզերագիտության հիմնական դրույթները:

Տիեզերագիտության մեջ Անանիա Շիրակացին տալիս է այն նոր ըմբռնումների սաղմերը, որոնք հակադրվում են եկեղեցու ուս-

²⁵ Անանիա Շիրակացու Տիեզերագիտութիւն, էջ 15:

մունքին, նրա պատկերացումներին երկրի առաջացման կամ ծագման մասին Անանիան գրում է. «սաստկութեան հողմոյ ի ներքոյ մտեալ համբարձեալ ունի ղերկիր ի վեր, և ընդ անդալտութեան յան և ցիր հողոյն երկրի խառնեալ մանրասիկ խոնաութիւն ջուրց. և հողմոյ սպասկութեամբ ի վեր փշելով, և երկրիս թանձրանող ծանրութեամբ ի վայր կալով կափշի հողն յիրեարս, և ճնշի իբր ի մամուլս՝ մանրասիկ խոնաութիւն ջուրցն ի վեր կոյս. և խտանայ երկրային մարմինս ի ներքոյ ջուրցն՝ և լինի սալալատակ հաստատրամ անփապելի և անպայթելի. նեցով անվթար դրազմութիւն ջուրցն՝ յինքեան ունելով, զոր և ծով անուանեմք»²⁶։ Այստեղից հետևում է, որ շնորհիւ բնական տարրերի՝ ջրի, քամու և հողի փոխներդործութեան, առաջացել է աշխարհը և չկա դրսից ոչ մի գերբնական ուղղեցութիւն։ Երկրի ծագման այսպիսի պատկերացումը, իհարկե, շատ հեռու է հարցի ճիշտ գիտական լուծումից, սակայն այդ իդեան խիստ հակասութեան մեջ է աշխարհի ստեղծագործութեան կրօնական առարպելի հետ։

Ընդունելով երկրի գնդաձևութեան տեսությունը, Անանիան հիշատակում է «բարի» փիլիսոփաների գործերը, այլ կերպ ասած՝ տիեզերքի կառուցվածքի մասին ճշգրիտ գիտությունը, որը հավաստիացնում է երկրի գնդաձև լինելու, հակոտնյաների և նույն կարգի մյուս դրույթների ճշմարտությունը։ «Եւ եթէ որ կամիցի,— գրում է Անանիան, օրինակ տեսական դարտաքնոցն լսել՝ իբր թէ զկայս երկրի նմանեցուցեալ, ինձ ի դէպ թուին ասացեալն՝ իբրեւ ձու, որպէս նորա գեղինն ի միջին գնդաձև կառուցեալ կայ և սպիտակն շուրջ զնովաւ, և խեճեպն պատ առեալ զամենալինիւ։ Նոյնպէս երկիրս ի միջոյ կառուցեալ կայ, և օդ շուրջ զնովաւ, և երկին պատ առեալ զամենալինիւ»²⁷։ Որ Անանիան ամբողջապես կանգնած է երկրի գնդաձև պատկերացման տեսակետի վրա, այդ մասին վկայում է ոչ միայն այն, որ նա ընդգծում է, թե այդ տեսությունը առաջադրված է «բարի փիլիսոփաների» կողմից (որոնց օւսմունքը, ինչպես արդեն ասվեց, Շիրակացին համարում է ճշմարիտ), այլև այն, որ երկրի գնդաձևությունը նա հայտարարում է իրեն՝ բնութեան «բնական դարգացման» հետևանք։ Այսպիսով, Անանիա Շիրակացին տիեզերքը պատկերացնում է հետևյալ կերպ։ Երկինքը կլոր, գնդաձև մարմին է, նա շրջապատում է օդը և դրանով իսկ սահ-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 9։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 10։

մանվում է վերջինիս նույնպես կտր ձևը, օդը իր հերթին, այդ նույն կարգով սահմանում է երկրի գնդաձև լինելը: Եվ իրոք, եթե երկինքը չի հենվում երկրի վրա, այլ շրջապատում է նրան բոլոր կողմերով՝ վերևից, ներքևից և կողքերից, ապա երկիրը՝ սահմանափակ իր ծավալի մեջ, պետք է որ լինի գնդաձև: Անանիա Շիրակացին երկրի գնդաձև լինելու մասին իր միտքը արտահայտում է շատ որոշակի կերպով. «Ամենայն ինչ, — գրում է Շիրակացին, — գնդացեալ է, կատարեալ ձեռյն հասեալ, որպէս երկիր»²⁸: Նշենք, որ մի ուրիշ տեղում Անանիան խոսում է կայծակի մասին, որը «շղաղաբնույն ծակէ զթանձրաթիւն երկրի թափ անցանէ, ի ներքին կիսագունդն հասանէ. զի ուստի հատաւ անդրէն զտեղի առցէ»²⁹:

Շիրակացին հիշատակում է իր տիեզերագիտության աղբյուրը. «զտիեզերաց ստորագրութիւնս նմանութեամբ գնդական պատկերին, եւ ապա ձևեալ ըստ նորին նմանութեան: Երկրորդ գնդական աստղականաւ զկէս շրջանակին մեծի անելով հարիւր ութսուն եւ երեք բնակութիւն մարդկան... Եւ առաւել արտաքս կոյս քան զայն, չէ ուրեք զեղր երկրի տեսեալ կամ գիտացեալ, որպէս ասէ Պլուտոմէոս, այլ անծանաթ կոչի երկիր եւ ովկիանոս: Յորում ինքնագիր բոլորակին տիեզերագրութեանց առեալ Պապայ Աղեքսանդրացոյ համառատաբար երկրագրութիւն, յորմէ մեր եւ այլ ժայրաքաղ արարեալ գրեցաք զմեծամեծսն եւ վնշանաւորսն միայն. եւ զչափս որչափութեանց չափուցն ոչ ըստ յատակի, այլ ըստ կատարաց բարձր լեռանց տեսութեան՝ ընդ աւդսն անցանելով ի ձեռն գործարանացն, կատարելով զնշոյլս արեգական եւ լուսնի եւ աստեղաց ըստ անցնիւր եւթն նահանգացդ փոփոխման սահմանաց»³⁰:

Այսպիսով, Անանիա Շիրակացին երկրի ձևի պատկերացման խնդրում կանգնած է անտիկ տիեզերագիտության մեծագույն նվաճումների մակարդակի վրա:

Երկրի գնդաձևության խնդրի հետ սերտ կապված է հակոտնյա բնակչության հարցը: Կա՞ արդյոք կյանք, մարդ կամ կենդանի երկրագնդի հակառակ կողմը, կա՞ն արդյոք հակոտնյա մարդիկ «որպէս ճանճք զխնձորով պատեալք»: Անանիա Շիրակացին քրննարկում է իր ժամանակի համար այդ շատ սուր հարցը և այն լուծում է յուրովի: Այդ հարցը, Անանիա Շիրակացու խոստովանությամբ, մի որոշ ժամանակ տանջել է նրան գիշեր-ցերեկ, նրան հանգիստ չի տվել և երբեմն հասցրել է այնպիսի հուզված դրու-

²⁸ Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 332—333:

²⁹ Անանիա Շիրակացու Տիեզերագիտությունը, էջ 35—36:

³⁰ Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 337—338:

թշան, որ քնի մեջ իրեն թվացել է, թե ինքը հարցնում է իրեն իսկ Արևիկալին, այդ «պատանի անմուրում, ոսկեգլխակ և շրթունք բերանոյ նորա որպէս թէ ոսկով լիներ օծեալ», թե «եթէ յորժամ ի մէնջ ծածկիս ո՞ւմ տաս լոյս, գո՞ն ալ կենդանեք ի ներքոյ երկրի՝ եթէ ոչ»³¹։ Անանիա Շիրակացին որոշ ժամանակ, ինչպէս գրում է ինքը իր մասին, հակառակ սուրբ գրքի և եկեղեցու հայրերի, համա-տում էր, որ գոյութիւն ունեն հակառակները՝ մարդիկ և կենդանի-ներ երկրի հակառակ կողմում, «իսկ զաստուածային բանն ձեռ-նալ համարէի»³²։ Սակայն նա ապացուցներ չի ունեցել այդ իր տեսակետի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար, որի հետևանքով նա արտահայտել է այն միտքը, թե արեւը իր մայրամուտից հետո լոյս է տալիս սարերին և ձորերին, անմարդաբնակ քարայրերին։

Հետևաբար, Անանիա Շիրակացու մոտ երկրի հակառակ կող-մում կենդանութեան գոյութեան բացասումը պայմանավորված չի եղել նրա գրական վերաբերմունքով դեպի բրիստոնեական տիե-զերագիտութիւնը, այլ պարզապէս արտացոլել է իր ժամանակի գիտութեան ցածր մակարդակը։ Ընդգծելով իր միտքը երկրի հակա-դիր կողմի անմարդաբնակութեան մասին, Անանիան մատնանշում է, որ երկրի նաև մարդաբնակ մեր կողմերում կան «անբնակաց և անկենդանաց տալ արևիկան լոյս քան որ բնաւորքս են տեղիք և յորում դո՞ն կենդանիք։ Որպէս հիւսիսային ի ստոնամանեացն է անկենդանի։ Եւ կամ հարաւային երկիրն ի չաւելորդ օրմութենէն՝ զոր այրեցական գօտին կոչին։ Կամ անապատն արեւելից՝ յորում և ի ղեռնոց անդամ ոչ երևին»³³։

Հիշյալ հարցերի մասին Շիրակացին իր տեսակետը շատ որոշակի կերպով արտահայտում է նաև իր «Աշխարհադրութեան» մեջ. նա գրում է «Վասն որոյ ասացին զարեղակն... յորմէ ըստ հեղման շողոյն ներացելոյ բորբոթեան ասացին զայրեցական դատին։ Եւ աստի անտի նորա զովկիանոս ընդմիջելով ի բնակութենէս եւ խա-ւարային կիսագնդէն, զոր ընդդէմ երկրի կոչեցին՝ բնակելոյ երկրիս մեծութեամբ, ոչ ըստ սմա, այլ ըստ հիւսիսային կիսագնդին, զոր կոչին զաւսացեալ, քանզի նման ասեն փոքրագոյն գծագրեալ վասն անձուկ զոլոյ բոլորակին. եւ զգէմսն նմանապէս նորին ի հարաւա-յին եզրին, զոր կոչին ցամարեալ»³⁴։

31 Անանիա Շիրակացու Տիեզերագիտութիւնը, էջ 13—14։

32 Նույն տեղում, էջ 13։

33 Նույն տեղում։

34 Անանիա Շիրակացու Մատենադրութիւնը, էջ 338։

Այսպիսով, մենք կարող ենք նշել, որ քննարկվող հարցերում Շիրակացին ընթանում էր անտիկ շրջանի մտածողների ճանապարհով, մասնավորապես հետևում էր Պտղոմեոսին: Անանիան բաժանում էր նրանց հայացքները երկրի գնդաձևության մասին, թեպետ և չի ընդունում երկրի հակադիր կողմում կենդանի էակների գոյությունը:

Երկրի գնդաձևության պատկերացումը Անանիա Շիրակացուն հանգեցրեց երկնի գնդաձևության հասկացության: Նա գտնում է, որ եթե երկիրը գնդաձև է, ապա նրան շրջանաձև ամեն կողմից շրջապատող երկինքը պետք է լինի նույնպես գնդաձև: Հետևաբար, երկինքը պետք է որ կազմված լինի երկու՝ վերին և ստորին կիսագնդերից, որոնք և ընդգրկում են երկիրը երկու կողմերից: Այնուհետև Անանիա Շիրակացին աշխատում է պատասխանել այն հարցին, թե ինչի՞ց է կազմված այդ երկինքը, ի՞նչ բան է դա: Նա համաձայն չէ այն «շար փիլիսոփաների» կարծիքին, ըստ որոնց գոյություն ունեն «երկինս բազումս և աշխարհս անհամարս» և չի առարկում այն մտածողներին, որոնք երկինքը համարում են մի առանձին յուրահատուկ էություն, տարբեր չորս տարրերի բնությունից, «լուաւոր և խիտ, որպէս զբնութիւն պաղպաղակի», որին «չոյնք եթերն կարգացին և հելլենացիք հուր թաղկեալ ասացին»³⁵: Անանիան գրում է. «եւ է նա [երկինն] մարմին անշարժարեւի, հուր պարզ, ոչ յումեքէ և ոչ որ ի նմանէ, ինքն յինքին է, ինքն առանձինն մարմին անհատ, անտեղիտալի, անկորանալի, անխորշ, անփոթ, անգոգ, պատ առեալ զամենայնի»³⁶:

Այսպիսով, ըստ Անանիա Շիրակացու, երկինքը ոչ մեկով և ոչնչով չպայմանավորված նյութական էություն է, նա, եթեր է, յուրահատուկ հուր, տարբեր կրակ տարրի բնությունից:

Համաձայն Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտության, երկնի (եթերի) և երկրի միջև գտնվում է միջնական՝ կրակի, ջրի և օդի ոլորտը: Այստեղ կարևոր է ընդգծել մրրկային տարրերի ազդեցությունը, որի վրա բեռնում է իր ուշադրությունը ինքը՝ Անանիան: Երկնակամարի ներսում օդի մրրկային շարժումը շրջապատում է կլորաձև երկիրը, իրենք մրրիկները դառնում են գնդաձև, ներգրծելով երկրի վրա բոլոր կողմերով՝ վերևից, ներքևից և կողքերից: Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտության այս դրույթն ունի սկզբ-

³⁵ Անանիա Շիրակացու Տիեզերագիտությունը, էջ 4—5:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 5—6:

բունքային շատ մեծ նշանակություն, քանի որ իրեն՝ Շիրակացուն հնարավորություն է տալիս լուծելու այն կնճռոտ հարցը, թե ինչպես է երկիրը տիեզերական անկյր տարածության մեջ պահվում կամ կանգուն մնում։ Ահա և իրեն՝ Անանիա Շիրակացու լուծումը. «բանդի երկիր խրով ծանրութեամբ հակէ ի վայր իջանել» և հողմն խրով ուժգնութեամբն ջանայ ի վեր բերել զնա։ Եւ ոչ ծանրութիւն երկրիս թողացուցան է ի վեր բերել, և ոչ ուժգնութիւն հողմոյն թոյլ տայ ի վայր իջանել։ Եւ այնպէս շատարակաղիւ կէտն կալեալ կայ։ Եւ յերկոցունց հակառակաց միջոցն զտրամադիծն ունի»³⁷։

Շատ բարձր գնահատելով Անանիա Շիրակացու այդ միտքը, մենք, հատկանալի է, չպետք է մոռանանք այն դարաշրջանի մասին, որի պայմաններում նա արտահայտվել է, և այն գիտական մակարդակի մասին, որին այն ժամանակ հասել էին։ Անանիա Շիրակացու հայացքների մեջ ամենաէականը և ամենաառաջադիմականը հանդիսանում է այն, որ նա հրաժարվեց այն մտքից, թե երկինքը և երկիրը պահվում են նեցուկների վրա, այսինքն հրաժարվեց սուրբ գրքի և եկեղեցու հայրերի կողմից առաջադրված տեսակետից։ Շիրակացին ուղղակի ասում է, որ սաղմոսի խոսքերը «թէ ի վերայ ծովու հիմունս արկ նմա»³⁸ առաջ են բերում նրա մեջ «անդիտելի վարկանում», նրա միտքը տարակուսում է «թէ զիս՝ րդ ի վերայ այնչափ բնութեան ջուրց կայցէ անչափ ծանրութիւն երկրիս և ոչ ընկղմի, և ոչ զերծեալ փրծանի յամենայն կողմանց երկրէ սորեալ և ընկղմեալ ի ջուրս»³⁹։

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ այդ հարցի լուծման համար Անանիան առաջ է քաշում բնության ունեւոր լուծարի փոխադարձ ներ-

37 նույն տեղում, էջ 9—10։

38 նույն տեղում, էջ 11։

39 նույն տեղում, էջ 12։ Այստեղ պետք է հիշատակել, որ Անանիա Շիրակացին վերը բերված նրա խոսքերից անմիջապես հետո, հակասելով ինքը իրեն, անըստակցորեն գրում է. «Եւ հաւատամ քանի միւսոյ սաղմոսին, որ ասէ թէ ես [Աստուած] հաստատեցի զսինս նորա (երկրի)»։ Անանիան ոչ մի տեղ չի բացատրում, թե ինչպես է ինքը բնկալում Սաղմոսի այդ խոսքերը և ոչ մի տեղում այլևս այդ հարցին նա չի վերադառնում։ Ըստ երևույթին Անանիան հիշատակելով սաղմոսի այս խոսքերը, բողոքելով է հարցի իր իսկական հակացույցունը, որի համար նա կարող էր հալածանքի ենթարկվել եկեղեցու կողմից։ Այս մեր ենթադրությունը հիմնավորվում է նրանով, որ այն ժամանակ, երբ Անանիան չի փորձում բերել որևիցե դատողություն կամ փաստարկում կրոնական տեսակետի պաշտպանության օգտին, իր հակադիր կարծիքը, ընդհակառակը, շարադրում է մանրամասն, պատճառաբանելով և ապացուցելով։

գործութեան սկզբունքը, դրանով նա ժխտում է քրիստոնեական եկեղեցու ջատագովների ուսմունքը տիեզերագիտութեան մասին:

Մենք բարձր եմք համարում համառոտակի կանգ առնել նաև երկրային լուսատուների՝ Արեգակի և լուսնի բնութեան մասին Անանիա Շիրակացու տեսակետների վրա:

Անանիա Շիրակացին քաջ գիտակցում է հարցի բարդությունը: Նա անգամ հայտարարում է, որ Արեգակը, որպես իրի բնութեան իմացությունը պահանջում է մարդուց աստվածային հատկություն, որ հասանելի է միայն «պատուական» մարդկանց «բարի փիլիսոփայության» ուղղությունից: Եվ որովհետև Անանիա Շիրակացին բաժանում է այդ կարգի մարդկանց տեսակետը, ուստի նա պարտք է համարում շարադրել նրանց հասկացությունը Արեգակի բնութեան մասին: Արեգակը,—գրում է Անանիան, «է տարր սեղմ, խիստ, մաքուր, գնդաձև, բոլոր ամենեկին, անդեղն և անսպի, ինքն է ցուրտ բնութեամբ. զջերմութիւն և զլուսաւորութիւն յարփոյ առեալ հեղու յօդս, որով լուսաւորի և զհոնու երկիր: Եւ հաւանեցուցանէ զքեզ օրինակ. դունդ բիւրեղ յոր ժամ յարևու ունիցիս, տես զի ինքն ցուրտ է ամենեկին, իսկ որ շողն կաթն ի նմանէ, պայծառ է առաւել քան զլոյս՝ արեգական, և ուրանօր կաթէ, լուցանի. քանզի ի կաթուած շողոյ նորա հուր ծնանի, թէպէտ և ինքն ցուրտ է բնութեամբ: Նոյնպէս և զարեգակնդ իմա»⁴⁰:

Այդ բոլոր դատողություններից մեկ համար առանձնապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ Անանիա Շիրակացին իր ճշմարտացի լինելը ապացուցելու համար հենվում է օբյեկտիվ-ռեալ իրականության վրա, վկայակոչում է առարկաների օբյեկտիվ հատկությունները: Այդ բոլորը հաստատում են Անանիա Շիրակացու ընդհանուր փիլիսոփայական և մասնավորապես իմացաբանական հայացքների մեր կողմից տրված բնութագիրը: Միանգամայն հատկանշական է, որ, քննելով Արեգակի բնութեան հարցը, Անանիա Շիրակացին տրվյալ հարցի վերաբերյալ հիշատակում է «եկեղեցու տեսակետը միայն նրա համար, որպեսզի արտահայտի իր անհամաձայնությունը, որպեսզի սահմանազատվի նրանից»:

Շատ հետաքրքրական է Անանիա Շիրակացու դատողությունը Արեգակի մեծության մասին: Երբ մենք, գրում է Շիրակացին, ասում ենք մեծ կամ փոքր, ապա համեմատությամբ ի հայտ ենք բերում է միևնույն կարգի մարմինների միջև եղած տարբերությունը:

40 Նույն տեղում, էջ 47:

Քննչութիւն այս ուղղութեամբ, Անանիա Շիրակացիին պարզում է, որ Արեւդակը, համեմատած երկնային մարմինների հետ, ամենից մեծն է, շատ ավելի մեծ, քան երկիրը, որ արեւը, որպէս լուսատու մարմին, մեծ է, քան լուսինը, քան աստղերը, քանի որ նա լուսավորում է ավելի ուժեղ և ավելի հեռուները, քան մյուս երկնային լուսատուները: Անանիա Շիրակացիին իր այդ միտքը հիմնավորում է հետեւյալ կերպ. Արեւդակը մեծ է իր ծավալով որպէս անբավ մեծութիւն, որպէս անշափ բարձրութիւն իր հեռավորութեամբ և անսահման իր լույսի ճառագայթների արձակմամբ: Անանիան փորձում է նաեւ բացատրել, թե ինչո՞ւ անբավարար է Արեւդակի մեծութեան զգայական ընկալումը, թե ինչո՞ւ խարուսիկ է նրա զգայական պատկերացումը: Անանիան գիտե՞ր, որ «ամենայն մեծ իրք ի հեռաստանէ փոքունք երեին, և յորժամ երթաս մօտիս, ապա ստուգիս՝ թէ մեծ է և ոչ փոքր»⁴¹: Այս երևույթը Անանիան բացատրում է նրանով, որ «բայ-բայի սակաւ տեսիլն ականն ի տկար զօրութենէ լուսոյն զոր ունի, քանզի չլինի բաւական ի հեռաձիգ վայրս հասուցանել զհայեցուածսն ալ ի տեսիլն: Եւ զլոյսն իբրեւ զմոայլ տեսանիս, և մեծ ինչ որպէս զփոքունս»⁴²: Որքա՞ն հեռու է Արեւդակը և որքա՞ն մեծ է նա, բացականչում է Անանիան, որ ընկալւում է մեր կողմից ամեն տեղ և ամենուրեք իր բոլոր կողմերով միատեսակ՝ «զի որ բնականն իցէն անդր ի Հնդկաց աշխարհին, կամ անդր ի Բրիտանիայ աշխարհին, միով հաւասարութեամբ տեսանէն զծագելն և զմտանելն արեւդականն. զի ոչ յորժամ գտանէ առ արեւմտայնն նուազի ինչ ի մեծութենէ անդի առ արեւելեայնն. և ոչ յորժամ ծագէ առ ի բնակչացն արեւելեացն թերի ինչ և պակաս երեւցի բնակչացն արեւմտեայն: Եւ ոչ յորժամ զայ հասուն է ի հասարակած երկնից փոխի ինչ ի կերպարանացն զոր ունէր»⁴³:

Դա, իհարկեւ, չի նշանակում, թե Արեւդակը անշարժ է, ո՛չ, նա շարժւում է և հենց այդ շարժման արդյունքն է ցերեկվա ու գիշերվա հաջորդականութիւնը և տարվա եղանակների փոփոխութիւնը: Մեր հետազոտութեան ասպեկտի տեսակետից մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Անանիա Շիրակացու հասկացութիւնը այնպիսի հակադրութիւնների մասին, ինչպէս են ցերեկը և գիշերը, լուսը և խավարը: Ըստ Անանիայի՝ դրանցից ամեն մեկը բացառում է մյուսին—լուսը՝ խավարին, խավարը՝ լուսին ցերեկը բացառում է գի-

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 55—56:

⁴² Նույն տեղում, էջ 56:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 56:

շերվան, գիշերը՝ ցերեկվան: Անանիան գրում է «Եւ այդ՝ յայտ է թէ տիւ ի լուսոյ արեգական է լինի: Իսկ գիշեր ոչ եթէ յումիք է, այլ ուր ոչ գոյ լոյս, անդ խաւար է, և գիշեր է ստուերաբոյս որ անկանի ի տարերէ երկրիս, զի ամենայն ինչ որ կայ ընդդեմ լուսոյ, նա է պատճառք երևելոյ խաւարի... Զի ամենայն վայրք որ առանց լուսոյ են, խաւար մածնալ գտանի ի նմա: Նոյնպէս և գիշեր՝ յորժամ ի ներքին կիսագունդն խոնարհեսցի արեգակն, և պակասիցէ ի՝ յօդոյս լոյս, և անկանիցի զնովաւ ստուեր տարեր երկրի. քանզի ստուերս զոր տեսանիմք ի տու է՝ նա է խաւարն գիշերոյ ի փոփոխելոյ ճառագայթից արեգական»⁴⁴: Այս խոսքերից երևում է, որ Անանիա Շիրակացին, հարցը տեսականորեն ընդհանրացնելով, հանգեց բնական երևույթների վերաբերյալ հակադրությունների փոխադարձ պայմանավորւածության մտքին:

«Երկրորդ լուսատուն»՝ լուսինը ունի, ըստ Շիրակացու, արեւին հար և նման բնություն: Անանիան հիշատակում է լուսնի այն առաջին հետազոտողներին, որոնք ճանաչելով նրա բնությունը, սահմանեցին նրան որպէս «սեղմ, խիստ մաքուր, գնդաձև» մարմին: Լուսնի բնությունը հասկանալու համար շատ կարևոր էր իմանալ՝ արդո՞ք նա ունի՝ իր սեփական լույսը, թե՞ այն արեւից է: Եվ այս հարցում Շիրակացին, թեպետև խոստանում է համատեղել եկեղեցու և անտիկ մտածողների հայացքները, բայց և այնպէս նա իր հայացքներով հիմնականում հարում է անտիկ գիտությանը: Նա, օրինակ, ուղղակի դեմ է դուրս գալիս եկեղեցու ուսմունքի այն ներկայացուցիչներին, որոնք պնդում են, թե լուսինը ունի իր սեփական լույսը և որ լուսնի լույսը իր բնույթով տարբերվում է արեւի լույսից, այն պարզ պատճառով, որ «չէ ծանր աստուծոյ զլոյսն բաժանել ի բազում կերպս»⁴⁵: Ընդդեմ այդ տեսության Անանիան շարադրում է հարցի իր ըմբռնումը. «Եւ ոչ ունի զլոյսն բնութեամբ, այլ հաղորդութեամբ յարեգականէ առեալ, որպէս զհայեկի ընդդէմ արեգական անելով, և նա ճառագայթս բացարձակ է յիւրմէ, նոյնպէս և զլուսինդ» ինչպէս «ասեն» հին մտածողները»⁴⁶: Իսկ եկեղեցու կարծիքը այն մասին, թե լուսնի և արեւի լույսերի տարբերությունն աստծուց է, բոլորովին էլ չի համոզում Շիրակացուն: Այս խնդրում ևս Անանիան կամենում է գտնել հարցի ճիշտ բացատրությունը: Ահա թե ինչու, նա, հենվելով հին փիլիսոփաների կարծիքների վրա,

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 54:

⁴⁵ Նույն տեղում էջ 40:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 39:

գտնում է, որ Լուսնի լույսը տարրերովում է՝ Արեգակի լույսից նրա համար, որ Լուսնի մակերեսը, որը արտացոլում է Արեգակի լույսը, հարթ չէ։ Ընդամենը այսպես, գրում է Շիրակացին, ինչպես «գունդս բիրենդ որ գեղն ունիցի կամ սպի ունի, ոչ կարէ հեղուլ բոքը շող լուսոյն»⁴⁷։

Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտությունը հասկանալու համար նույնպես կարևոր է իմանալ նրա հասկացողությունը Լուսնի ու Արեգակի շարժման մասին, երբ առաջ է բերում խավարում։ Անանիան գրում է. «Զի ի պակասիլ լուսոյն արեգական՝ զոր խաւարեալն կոչիմք, յալսնի միջոց արեգական խաւարեալ բոլոր, և լոյսն արեգական սակաւիկ իբրև ապաւն երևի շուրջ բոլոր խաւարան և այն է լուսին որ կացեալ բնդղէմ արեգական արդիլ ի մէնչ զլոյսն... Զի լուսինն է պատճառ խաւարման արեգական»⁴⁸։ Այնուհետև Շիրակացին հիշեցնում է, որ Արեգակի և Լուսնի շարժումը բերում է նրանց մի ուրիշ հանդիպման ևս. «Եւ յորժամ արեգակն գնալ ի մօտ լուսինն՝ նուազութիւնն լինի լուսոյ լուսնին, զի վերին կողմ զբնդին լուսսի ունի զբոլորութիւն լուսոյն որ բնդղէմ արեգականն հայեացի, զի ի վերոյ նորա է։ Եւ կէս զնդին լուսնի, որ ի խոնարհ յերկիր կոչս հայի անլոյս՝ ներքին կողմն զնդին լուսնի երևի ծածկեալ, չիւրում ստուերին»⁴⁹։

Անանիա Շիրակացին բնում է նաև ուրիշ բնդհանուր և մասնավոր հարցեր տիեզերագիտության, աշխարհագրության, տոմարի տեսության բնագավառներից, էլ չենք ասում մաթեմատիկայի հարցերի մասին, որոնց, ինչպես սկզբում ասվեց, Անանիան տալիս էր հատուկ նշանակություն⁵⁰։ Այդ հարցերի վրա մենք կանդ չենք առնում, բանի որ զրանք մեր շոշափած թեմայի մեջ չեն մտնում։

Անանիա Շիրակացու բնագիտական հայացքները բնութագրելու գործում բավական է ինչ ասվեց նրա մասին, որպես վաղ ֆեոդալիզմի շրջանի հայկական գիտության պրոգրեսիվ ներկայացուցչի։ Նրա կարևոր աշխատությունների մեր վերլուծությունը վկայում է, որ նա իր աշխարհայեցողությամբ պատկանում է հայ փիլիսոփայության պատմության մեջ այն ուղղությանը, որը մեր կողմից անվանվեց ուշ հայկական հելլենիզմ, մի ուղղություն, որը

47 Նույն տեղում, էջ 40։

48 Նույն տեղում, էջ 58։

49 Նույն տեղում, էջ 44—45։

50 Տես՝ Գ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում, Երևան, 1959 թ.։

արտացոլում էր հայ հասարակության պրոգրեսիվ խավերի ձրգտումները: Անանիա Շիրակացու հայացքների մեջ կան հակասություններ, նա միշտ չէ, որ ցուցաբերում էր բավականաչափ հետևողականություն, շատ դեպքերում նա չէր կարողանում հաղթահարել բրիստոնենական կրոնի առասպելական դրույթները, բայց և այնպես նա մնաց որպես գիտական ճշմարտության ջատագով, երկրում գիտության, կուլտուրայի և լուսավորության զարգացման համար մարտնչող: Նրա աշխատությունները երկար դարեր ապրեցին իրենից հետո, ունեցան իրենց մեծ ազդեցությունը միջնադարյան գիտության բազմաթիվ գործիչների վրա, որոնց թվում հիշատակվում են Գրիգոր Մագիստրոսը և Հովհան Երզնկացին Հայաստանում, Նիկողայոս Արտավազդը՝ Բյուզանդիայում:

В. К. ЧАЛОЯН

ЕСТЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ АНАНИИ ШИРАКАЦИ

Р е з ю м е

Самым видным представителем естественно-научной мысли Армении периода раннего феодализма по праву принято считать Ананию Ширакаци (VII в.). Он—математик, астроном, географ; во всех этих областях Анаания стремится к широким теоретическим обобщениям.

Из учения Анании вытекает его тезис о том, что природа существует в своем материальном, конкретно-определенном бытии и что реально существующий чувственный мир поддается познанию человека. В основу понимания природы Анаания кладет учение о четырех элементах мира, утверждает, что мир есть не что иное, как определенное соединение этих элементов. Анаания, исходя из взаимосвязи четырех элементов мира, из взаимодействия отдельных его частей, утверждает мысль о постоянном и непрерывном возникновении и уничтожении вещей, как основного закона бытия. Он дошел до понимания противоречий в природе, как начала ее существования. «Возникновение,—пишет Анаания,—есть начало уничтожения и

уничтожение есть в свою очередь начало возникновения. Из этого неумирающего противоречия мир приобретает вечность своего существования».

Познание внешней природы совершается, согласно Ширакки, через ощущения и через разум. Однако достоверным и точным познание может быть только тогда, когда одновременно действуют и чувственная и рассудочная формы восприятия, когда обе эти формы в состоянии дополнять друг друга.

Анания не довольствовался библейским представлением мироздания, для него истина была важнее, чем догматика церкви, и истину эту он видел скорее в естествознании, чем в священном писании. Он высказывает не только положения, в которых отрицает церковную истину, чтобы подтвердить истину античной мудрости, но также и положения, в которых он отрицает истину античной мудрости и подтверждает истину церкви. Несмотря на всю противоречивость своих взглядов, Анания в пределах своих научных интересов пытается не догматически, а критически подойти к познанию действительности.

Анания вселенную представляет в следующем виде: небо—круглое и шарообразное тело, оно окружает воздух и этим самым определяет его сферическую форму, а воздух определяет таким же образом сферическую форму земли. Небо есть никем и ничем не обусловленное материальное сущее, оно в понимании Анании есть эфир, своеобразное пламя, чуждое природы элемента огня. А солнце, пишет Анания, «есть сжатое, плотное, чистое, шарообразное и круглое тело, оно совершенно без пятен и без царяпин. Солнце по своей природе есть холодное тело, оно берет от огненной сферы (Арпи) теплоту и свет, посылая их в воздух, через который согревает и освещает землю». «Второе светило»—луна—имеет, по мысли Анании, аналогичную с солнцем природу. Он определяет ее как «сжатое, плотное, чистое и шарообразное тело». Луна по своей природе не имеет света; благодаря своему общению с солнцем она берет от него свой свет, «как зеркало», поставленное напротив солнца. Для понимания космографии Анании важно его понимание соотношения движения солнца и луны, приводящее к затмению: «Уменьшение света солнца, которое назы-

вается его затмением, бывает тогда, когда закрывается тенью серединная часть солнечного диска, а свет солнца, как узкая лента, обозначается вокруг тени. Это явление объясняется тем, что луна, становясь напротив солнца, закрывает его свет... луна и есть причина затмения солнца».

Во взглядах Анании имелись противоречия, во многих случаях он не смог преодолеть мифических положений христианской религии. Тем не менее он остался поборником научной истины, прогрессивным борцом за расцвет науки в Армении, за ее культуру и просвещение.